

İslam Âleminde Aklın Zevali: Entelektüel İntiharın Modern İslamcı Krizi Nasıl Yarattı?*

The Closing of the Muslim Mind: How Intellectual Suicide Created the Modern Islamist Crisis?

• Ercan AKTAN^a

^aMEB Öğretmen,
Gaziantep, Türkiye

Received: 25.04.2022
Accepted: 04.05.2022
Available online: 19.08.2022

Correspondence:
Ercan AKTAN
MEB Öğretmen,
Gaziantep, Türkiye
ercanaktan02@gmail.com

*Robert R. Reilly, *The Closing of the Muslim Mind: How Intellectual Suicide Created the Modern Islamist Crisis?*, Intercollegiate Studies Institute Press, 2015, 294 Pages, ISBN: 1610170024
İslam Âleminde Aklın Zevali: Entelektüel İntiharın Modern İslamcı Krizi Nasıl Yarattı? (çev. Abdulhalim Durma), Kitabın çevirisi herhangi bir yayınevi tarafından basılmamış olup internet ortamında yayınlanmıştır, 2018, 304 Sayfa.

ÖZ Batı dünyasının, 2001'de Amerika'da gerçekleşen hava saldırısından sonra İslam âlemine bakışı değişmiştir. Bundan sonra dünya genelinde İslamofobi algının hızla arttığı da görülmüştür. Söz konusu mevzuda Müslümanlar ve özellikle Sünni kesiminin başat rol oynadığı dönemde, olayların anlam çerçevesinin gözetilerek; *nasil* olduğunu değil *neden* olduğunu ve ayrıca *neyin* yanlış gittiğini değil *neden* yanlış gittiği gibi sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır. Robert R. Reilly, bahsedilen grubun felsefi arka planını tarihsel kronolojiyi esas alarak ve derinlemesine incelemelerde bulunarak izahata kavuşturma çabasını bu eseriyle ortaya koymuştur. Eserde, genel olarak Müslüman zihninin oluşumuna ve kapalılığına doğru giden sürece değinmiştir. Özel olarak ise Hanbeli mezhebine ve Eş'ârilik fırkasına mensup kişilerin çabalarıyla akıl ve düşüncenin yavaş yavaş İslam topraklarını terk ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca İslam dünyasına felsefenin ne zaman ve nasıl girdiği konusu da mütalaa edilmiştir. Fakat yazar, Gazâlî ile başlayan felsefenin kötülenmesi ve aklın kullanılmaması konusunda ilerleyen zamanlarda konularını kaybettiğini izah etmiştir. Bundan dolayı yazar, Müslüman zihninin akıldan ve düşünceden uzaklaşmalarından sonra özellikle modern dönemde hiçbir şekilde akılla izah edilemeyecek görüş ve fikirleri savduklarını örneklerle belirtmiştir. Akıldan yoksun bir zihniyetin adeta nelere sebep olacağını vurgulayarak aynı şekilde yapılan araştırmalar üzerinden Müslüman ülkelerde durumun vahametini gözler önüne sermektedir. Söz konusu ülkelerde kayda değer bir oranda komplo teorilerine yaygın şekilde inanıldığına ve neredeyse her problemin müsebbibi olarak İsrail ve ABD gibi ülkeleri görmekte olduklarını ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, İslam felsefesi, akıl, Müslüman zihni, Gazâlî

ABSTRACT Following the 2001 air raid on the United States, the Western world's perception of the Islamic world has shifted. Following that, it has been seen that global perceptions of Islamophobia have significantly increased. Taking into account the semantic framework of events during the era in which Muslims, particularly the Sunni sector, played a major role, it has been attempted to address questions such as why it happened, rather than how it happened, and also why it went wrong, rather than what went wrong. With this study, Robert R. Reilly made an effort to explain the philosophical background of the described organisation using historical chronology and in-depth research. He discussed the process that leads to the formation and closing of the Muslim mind in general in the work. He specifically asserted that, thanks to the efforts of members of the Hanbali and Ash'ari sects, reason and thought eventually abandoned Islamic territories. Furthermore, the question of when and how philosophy entered the Islamic world has been addressed. However, the author noted that philosophy, which began with Ghazali, fell out of favour in subsequent years due to denigration and disuse of reason. As a result, the author demonstrated with instances how, once the Muslim mind shifted away from reason and thought, they supported opinions and notions that could not be explained by reason, particularly in the modern time. By underlining the consequences of an irrational mindset, it also highlights the gravity of the problem in Muslim countries through similar research. He added that conspiracy theories are commonly held in these countries, and that countries such as Israel and the United States are blamed for practically every problem.

Kitap, toplamda dokuz bölüm ve kısa bir girişten oluşmaktadır. Yazar, her bölümde farklı bir açıdan İslam dinine ve mensuplarına yaklaşmış ve bazı tespitlerde bulunmuştur. Ayrıca her bölümde üzerinde ısrarla durduğu ve merkeze alıp dikkat çekmeye çalıştığı konu ise, ‘Müslüman zihni’ olmuştur.

Birinci bölümde yazar, “İslam’ın Helenistik Düşünceyi Keşfedişi, İlk Karşılaşma, Birinci Mücadele: Kader (insanın harekette bulunma gücü), Karşısında Cebir (alın yazısı/zorunluluk), İkinci Mücadele: Akıl (muhakeme) Karşısında Nakil (geleneksel inanç), Aklın Önceliği, Akıl ve Derin Düşünce, Ahlakın Nesnelligi: İyi Olanı Bilme, Tanrının İyiliği ve Adaleti, Tanrının Birliği, Yaratılan Kur’an ve İnsanın Özgür İradesi, Mu’tezile’nin Geçici Zaferi, gibi başlıklandırmalar ile Müslümanların düşünceyi Helen kültüründen aldıklarını ve sonrasında onu nasıl ellerinde tutamadıklarını zikretmiştir. Adı geçen bölümde yazar; “*açılmasının farkında olmadıkça, Müslüman zihninin kapanışından söz edilemez*” (s. 20) ifadesinde Müslümanların felsefe ile tanışmaları ilk olarak Helenistik düşünceyi keşfedişleri ile başladığını ifade etmiştir. Arapların İslam’la tanışmaya kadar genel olarak nasıl bir inanca sahip olduklarını özet halinde sunan yazar, Müslümanların kısa bir sürede dünyanın birçok bölgesini fethederek yayıldıklarını ayrıca belirtmiştir. Fetihlerin vahye dayalı olarak özümsemişliğini ve ayrıca kendi dinlerinin diğer dinlerden üstün olduğunu ve bu sebeple İslam dininin kendi dışındaki her şeye şüpheyle yaklaştığı algısının oluştuğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Müslümanlar, gerekli olan her tür bilginin Kur’an’da olduğunu ve Kur’an’da olmayan her bilginin veya eşyanın ya Kur’an’a karşı ya da Kur’an’da olmadığı için gereksiz olarak görmüş olduklarını beyan eden yazar gerçekliği şüpheli olan bir rivayeti de konuyu destekleme amacıyla kullanmıştır.¹ Bahsedilen algıyı ‘entelektüel karantina’ (s. 22) olarak ele almış ve İslam’ın anavatan yarımadasının dışında sürdürülemez olduğunu iddia etmiştir.

Yazar, Helen düşüncesiyle yüzleşen Müslümanların karşılaştıkları en zor meselenin akıl statüsünü içerdiğini ifade etmiştir. Kısa başlıklar halinde İslam dünyasının akla nasıl yaklaştığını ele almış ve ilk olarak kader konusunda Mu’tezile ve Cebriye ekollerine değinmiştir. Bu bağlamda İslam dünyasında akli özgürleşmeyi savunan Mu’tezile’nin, insanın eylemlerinde özgür olduğunu, Cebriye’nin ise (deterministler) (ss. 25-26) insanın eylemlerinde özgür olmadığı ve kesin olarak belirlenmesini gerektiren her şeye gücü yeten Allah doktrinini öne sürmüş olduklarını ifade etmiştir. Akıl-nakil konusunu da göz ardı etmeyen yazar, Mu’tezile ve Eş’ârîliğin görüşlerini, Tanrının birliği, iyiliği ve adaleti, ahlakın nesnelligi ve Kur’an’ın yaratılıp yaratılmadığı gibi birçok meseleyi ele alarak tartışmıştır. Netice itibarıyla Mu’tezili âlimlerin nakle göre aklı önceliklerini, Eş’ârî taraftarlarının ise akla göre nakli öncelikleri bilgisine değinen Reilly, özet halinde bir bilgi aktarımında bulunduğu görülmektedir. Söz konusu bölümde yazar, görüşlerini desteklemek amacıyla dipnotta kaynak olarak göstermiş olduğu birçok eserin birincil kaynak olmayıp daha ziyade ikincil kaynaklar üzerinden düşünürlerin fikirlerini aktarmakla birlikte aktarılan düşünceler üzerinden fikirler edindiği de ayrıca görülmektedir (s. 41).²

Mu’tezile’nin görüşlerini özellikle aklın önceliğine olan vurgularını öne çıkartmasından sonra ikinci bölümde yazar, Me’mun’un kurmuş olduğu araştırma merkezi olan Beytu’l-Hikme’nin kapatıldığı, Hanbeli mezhebinin ve Eş’ârî ekolünün yükseldiği ve bununla birlikte aklın özerkliğini kaybettiği, taklidin bir yol olduğu ve esas olanın eleştiri değil itaat olduğu, Eş’ârî âlimi olan Gazâlî’nin insanın özgürlüğünü ellerinden aldığı (determinizm), İbn Rüşd’ün nedensellik konusu dâhil birçok konuda

¹ Bahsedilen olaydan kastı Hz. Ömer’in halife olduğu sıralarda gerçekleştiği muhtemel ve tartışmalı olan bir meseleyi yazar, örnek olarak sunmuştur. Rivayetin akıbeti hakkında bilgi edinmek için bkz: <http://www.islamtarihi.net/2016/03/iskenderiye-kutuphanesinin-akibeti.html> (18.04.2022)

² Benzer örneklerini diğer bölümlerde de birçok yerde görmek mümkündür. Bkz: s. 55, 64, 71, 74.

Gazâlî'yi eleştirdiği ve son olarak Eş'ârîlerle bazı Hıristiyan âlimlerinin Tanrı'nın her şeye gücünün yettiği ve her şeyin başlıca nedeni olduğu gibi konularda her iki inancın bazı konularda aynı yönde hareket ettiklerini ifade etmiştir (ss.61-82). Ayrıca "Mu'tezile'nin Ayrımı: Kapanışın Başlaması, Gelenekselcilerin Muhalefeti, Aklın Azalışı, İradenin Önceliği, Bilinemeyen Tanrı, Hıristiyanların İfadeleri" gibi konu başlıkları ile Müslüman dünyasında kısaca aklın ve düşüncenin etkisini kaybettiğini belirterek bölümü sonlandırmıştır.

İradenin metafiziği ile üçüncü bölüme üst başlık olmuş ve "Nedensellik Kaybı, Epistemoloji Kaybı, Objektif Ahlakın Kaybı, Adaletin Kaybı ve Özgür İradenin Kaybı" gibi alt başlıklarla Müslüman zihninin doğal felaketi anlatılmaktadır. Nedensellik ve Epistemoloji Kaybı başlıklarına örnek verip değinmek istiyorum. Gazâlî'nin nedenselliği reddetmesini Hıristiyan kültüründe yetişen Thomas Aquinas ve Yahudilik kültüründe yetişen Maimonides ile yerinde bir karşılaştırma yaparak meseleye farklı bir pencereden bakıldığı zannedilse dahi esasında aynı fikri savundukları görülecektir. Bununla birlikte orijine alınan Gazâlî, Tanrı'nın mucize konusunda yetkin olduğunu ispatlamak için sebep-sonuç birlikteliğini reddetmiştir. Müslüman zihninin nedenselliği reddi sonucunda ise "*epistemolojik olarak imkânsız ve teolojik olarak istenmeyeninin olmasını sağlar*" (s. 92). Epistemoloji kaybında gerçek bilgiyi incelemeye alan Reilly, gerçekliğin bilgisine ulaşamayacağı gibi aynı zamanda etiğin de bilinemeyeceğini ifade etmiştir. Akıl herhangi bir ahlaki gerçeğin kaynağı olmadığı için iyi veya kötünün İslami düşüncenin ifadesiyle hüsun-kubuh meselesini izah etmiştir. Aynı zamanda teodise yani kötülük problemini de beraberinde tartışma konusu haline getirmiştir. Böylece karşımıza önemli sorular çıkmaktadır: Doğru ve yanlışın belirleyicisi nedir? Akıl mı şeriat mı? Ayrıca her şeyin kaynağı Tanrı ise kötülüğün de kaynağı Tanrı mı? Sorulara Müslümanlar tarafından verilen ya da verilemeyen cevaplar da aslında Müslüman aklını veya zihin dünyasını açıklar vaziyette olduğunu söyleyebiliriz.

Müslüman zihninin oluşumundan ve yükselişinden bahsettikten sonra Müslümanların onu tedricen kaybedişine de değinen Reilly, dördüncü bölümde aslında Müslüman zihin için bir çöküş olan fakat Sünni İslam için ise zafer olarak benimsenen 'Eş'ârizm'in Zaferi' başlığıyla ele almıştır (s. 124). Bu bölümde "Gazâlî ve Felsefeye Saldırı, Şüpheciliğin Zaferi: Bilginin Belirsizliği, Sufi Mistisizminin Çare Oluşu, Sezgi Akılla Yer Değiştirir, İrade'nin Zaferi, Gerçekliğin Kaybı ve Aklın Ötesinde" şeklindeki başlıklarla Eş'ârî düşüncesi ile zahiri Hanbeli anlayışının İslam dünyasında giderek taraftar topladığı görülmüş ve ayrıca reddedilen ve sapkın olan rasyonalist Mu'tezile ekolü ise ortadan kaybolmaya başlamıştır. İslam dünyasında aklın yerine sezginin kullanılmasında başat rol oynayan Gazâlî, Müslüman zihnini tasavvufa ya da sofizme yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Gazâlî'nin *Filozofların Tutarsızlığı* eseri başta olmak üzere diğer birçok eserinde filozofları eleştirmiş ve üç melese³ de onları tekfir ettiği vurgusunun aklın önemini kaybettiğine dair önemli bir detay olmuştur. İrade konusunu tekrardan ele alan yazar, Eş'ârîlerin Tanrı'yı saf iradeye indirgedikleri ve bu bağlamda insan ile Tanrı arasındaki irtibatın sağlanması için tek çıkış yolunun irade olduğunu beyan etmiştir (s. 146).

Beşinci bölümde; "Gazâlî'nin Talihsiz Zaferi ve İslam'ın Dehellenizasyonu" başlığı uygun görülmüş ve bu bölümde Gazâlî tarafından felsefenin var olan tüm sapkınlığın sebebi olarak addedildiği ve İslam'a izinsiz giren bilimler artık giremeyecektir, vurgusu İslam kültürü için mühimdir (s. 159). Reilly, Gazâlî'nin zaferinden sonra halefi konumuna yerleştirilen Eş'ârî kelimada söz sahibi olan er-Razi'nin felsefe ve kelimada Gazâlî ile benzer görüşlere sahip olduğunu izah etmiştir. Felsefeyi ve akli

³ a- Tikel-tümel bilgisi, b- cismani-ruhani haşır, c- âlemin kadim oluşu. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mahmut Kaya, "Tehâfütü'l-Felâsife", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, c. 40, s. 313-314.

düşünceyi yeren zahiri Hanbeli, Eş'ârî ve Gazâlî gibi âlimlerin karşısında Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi düşünürler yer almış ve genellikle çoğunluğun Sünni İslam'ı benimsedikleri ve akli, dini yaşantılarından çıkarttıkları görülmüştür.

Çözülme ve Sonuçlar olarak adlandırdığı altıncı bölümde Reilly, “*İslam'ın zaferi kazanmış olan Eş'ârî formunun ahlaki bilinemezliği, siyasal gelişmede çok büyük sonuçları olmuştur ve İslam dünyasının geri kalmışlığından sorumludur*” (s. 167). Bu bölümde İslam dünyasının siyasal olarak ele alındığı ve ayrıca günümüz Müslüman dünyasının politikleşme konusunda yaşadığı sorunlara açıklık getirmeye ehemmiyet vermiştir. Alt başlık olarak “Despotizmin Mantığı, Nedensellik Kaybında Gerçek Olmayan, Gerçek Olmayanın Mantığı ve Algı ve Basında Gerçek olmama” vermiştir. Demokrasinin neden İslam dünyasında başarılı bir şekilde yerleşemediği, insan akli ile; doğru ve yanlış kavrayamıyorsa ahlaki temel yasalar başta olmak üzere bu tür yasaların neye dayandığı, eğer Tanrı saf irade ise, O'nun yeryüzündeki vekilleri nasıl davranmalı ve yönetmeli, egemenliğin insanda olduğunu kabul etmek neden şirk olarak kabul görmüştür, İslam dünyasında felsefenin yokluğu insanlar arasındaki eşitsizliğin sebebi midir? gibi sorular sorulduğunda cevabını almanın zor olacağı ifade edilmiştir.

Müslüman zihninden aklın çıkartılması sonucunda; tsunami dalgasının Allah şeklinde seyrettiği, 2004 yılında gerçekleşen tsunaminin yeryüzünde gerçekleşen zina ve çıplaklığın sebebiyet verdiği, Amerika'da gerçekleşen Katrina Kasırgasının ardından “Katrina, Allah'ın bu Amerikan İmparatorluğuna gönderdiği bir azap ve kötü bir rüzgâr” olduğu (ss. 189-190) şeklinde Arap dünyasında makalelere başlık olarak yansıdığı ifade edilmiştir. Bu tür olayların komplo söylemleri olarak ele alınmaları ve olaylara yaklaşım biçiminin aklın, Müslümanın zihninden çıkartılması sonucunda bu tür yorum ve çıkarımların çokça gerçekleştiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda basına yansıyan ve gülünç olarak ele aldığı bazı olaylara değinen Reilly, Arap dünyasında yayınlanan Kur'ân formülüne göre ışık hızının hesaplanması, Kolomb'un Arapça konuşan yerlilerle karşılaşması, gerçekleşen her olayın arka planında Yahudilerin ya da İsrail'in olması gibi olayların toplumda yer edinmesi ve toplum tarafından onay almasının temel sebebinin ise Gazâlî'nin nedenselliği reddetmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Benzer olayları gözlemleyip incelediğimiz zaman her ne kadar yazarın haklılık payı olsa da İslam dünyasında akıl dışı olarak gerçekleşen her olayda Gazâlî'yi etkin sebep göstermek ona haksızlık edilmiş olacaktır. Yapılan şeyin yanlış olduğunu her ne kadar kendisinin amacının bu olmasa da halefleri tarafından değiştirilip çarpıtıldığını hatırlatmak mümkündür. Kendi dönemi içerisinde değerlendirilmeye tabi tutulduğunda geçerli sebeplerinin olduğunu temaşa etmek de yine mümkün olacaktır.

“Enkaz: Müslüman Tecrübeleri” dikkat çekici bir başlık kullanan yazar, bu bölümde şu ana kadar bahsettiği konuya çağdaş Müslümanların yazmış olduğu kitaplardan alıntılar yaparak meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Örneğin Suriyeli şair Ali Ahmed Said'in, “*dünyasını değiştirecek olan yaratıcı kapasiteni kaybettiğinde bir insanın soyunun tükendiğini belirtmekteydi. Sümerler, Yunanlılar ve Firavunlar hepsi tükenmişti. Dediğine göre, Arap tükenişinin en belirgin işareti “artık var olmayan düşüncelerle ve kullanılmayan bir bağlamda yeni bir dünyayla karşı karşıyayız.”* Aynı şekilde Suriyeli felsefeci Sadık Celal el-'Azm, *İslam düşünürlerinin artık “modern bilimin problem ve sorunlarını ele almayı” bile denemeyeceklerini söylemekteydi* (ss. 203-204).

Onlarca örnek veren yazar alt başlık olarak benzer ifadeleri kullanmış ve benzer konulara değinerek Müslümanlar arasında kendilerini eleştiren ve ayrıca sadece İngilizce yazılan yazılardan alıntılar yaparak okuyucuya sunmuştur. “İnsani Gelişmedeki Enkaz: Müslüman Şahitlikler, Birleşmiş Milletler Arap Az

Gelişmişlik Raporlarının Fazlası ve Enkazı Anlamalı Kılan: İslamcılığın Tohumları” gibi alt başlıklardan da anlaşılacağı üzere Müslümanlardan aydın olanların geri kaldıklarını benimsedikleri ve aralarında kendilerini entelektüel olarak geliştirmiş kişilerin sözü edilen geri kalmışlıktan kurtulmanın yollarını aradığını (Afgani, Abduh ve Seyyid Ahmed Han gibi) anlayabiliriz. Bahsedilen kişilerin sorunu dile getirmeleri ve devamında çözüm arayışında bulunmalarına değinmekte olup seçmiş olduğu kişilerin görüşleri ile konuya açıklık getirmeye de ayrıca özen göstermiştir.

Sekizinci bölümü “İslamcılığın Kaynakları” olarak adlandırmış ve Müslüman dünyasında Atatürk’ün 1924’te Halifeliğin kaldırmasıyla İslam âlemi için bir değer ortadan kalktığı önemli bir boşluk oluştuğunu bildirmektedir. Bu yüzden Mısır’da Hasan el-Benna tarafından kurulmuş olan ‘Müslüman Kardeşlerin’ ciddi şekilde taraftar toplamış olduğu sonraki yıllarda anlaşılmaktadır. Seyyid Kutub gibi bazı İslamcılar Batılılaşmayı, Batı yabancılaşması olarak gördükleri ve çözüm olarak İslam’ın kurallarını tam ve uygun olarak uygulamanın sonucunda refaha kavuşacakları şeklinde görüşlerini alıntılamıştır. (s. 229).

Seyyid Kutub’a ve aynı zamanda Müslüman Kardeşler birliğine genişçe yer veren Reilly, daha önce vurguladığı gibi olanların birincil sebebinin Eş’ârîlerin akli alt tabakaya indirgemelerinden kaynaklandığını hatırlatmıştır. “Totaliter Bağlantı, İdeoloji Olarak İslamcılık, Nefretin Kurulması, Demokrasinin Kötülüğü ve Kuvvetin Gerekliliği: Ahlaki Yükümlülük Olarak Terörizm” gibi konuyu alt başlıklara ayırarak akıldan yoksun olduğunda tek çarenin şiddet olduğu ve şiddeti her şekilde mübah kılmak için gereken literatüre sahip olduklarını da söyleyebiliriz. İslam dünyasının birçok yerinde şiddet eylemlerinin yani terörizmin yoğun olduğunu da belirtmiştir.

“Kriz” kitabın son bölümüne başlık olarak seçilen kavramdan da anlaşıldığı üzere Müslümanların hem modern dünyaya dâhil olmak hem de inançlarını muhafaza etmek istediklerini belirten yazar bu ikilemin Müslümanlar arasında bir sorun veya bir kriz şeklinde teşkil etmiştir. Yazarın, Malezya’nın en saygın İslami filozoflarından biri olarak adlandırdığı Chanddra Muzaffer’in belirtmiş olduğu yaygın görüşe göre “*İslam ve Aydınlanma sonrası laik Batı, birbirine tamamen karşıttır*” (s. 255).

İslam dünyasında aklın onarılması ile yeniden akılcı hale gelmesine izin veren bir teoloji ile İslam dünyası ve mensupları geri kalmışlığını üzerinden atabilir mi? Yazarın ifade ettiklerinden son olarak Müslüman zihnine bir tavsiyede bulunmuş olduğunu varsayarak, Müslümanların modern hayata ayak uydurma gibi bir gayeleri söz konusu ise eğer gayelerini gerçekleştirmek için hiç şüphesiz akla iade-i itibarda bulunmaları gerektiği ve bunun neticesinde refaha ulaşacakları yorumunu yapabiliriz. Aksi takdirde bahsedilen geri kalmışlığın artarak devam edeceğini ve şiddetin İslam dünyasını bir daha terk etmeyeceğini de ekleyebiliriz.